

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор

СВІТОГЛЯДНІ ВИТОКИ ЕКОСОФІЇ ПРАВА

Осмилено світоглядні витoki екософії права, пов'язані з історичним функціонуванням різних соціокультурних форм ментальної рефлексії суб'єктів права стосовно взаємин людини та її соціуму з природним середовищем.

Ключові слова: *світогляд, право, екософія, екоправовий дискурс.*

Актуальність проблеми. Розв'язання проблеми розбудови правової державності в нашій країні важко уявити без формування у її громадян належної правосвідомості та культури, які б віддзеркалювали, крім іншого, й набутий людством протягом його існування досвід взаємин зі своїм природним середовищем. Значущість цього важко переоцінити з огляду на прірву глобальної екологічної кризи, у яку людство потрапило завдяки продукуванню пануючим прошарком політичного й економічного менеджменту індустріально розвинених країн протягом принаймні останніх трьох століть екофобного типу мислення та побудованій на ньому стратегії зміцнення техногенної цивілізації.

Лише останнім часом, приблизно до півстоліття (з 60-х років ХХ ст.), екологічно налаштована частина наукової інтелігенції у Західній Європі [1, с. 500–518; 2–5], а після розпаду СРСР — і у країнах Східної Європи [6; 7, с. 41–53; 201–279] збурила екоправову проблематику на рівень міжнародного екоправового дискурсу. Наслідком цього стало зародження громадського руху щодо проблем охорони довкілля та їх обговорення на міждержавному рівні, а головне — розгортання реального процесу вдосконалення їх законодавчого забезпечення у межах як Європейського Союзу, так і окремих країн. Правда, що стосується України, то її владні інституції лише з певною інерцією повертаються до вирішення цих нагальних питань, мляво адаптуючи у своїй діяльності слухні пропозиції фахівців з екологічного права [8–10].

За таких обставин та особливо з огляду на зміцнення інтегративних понять вищого керівництва країни [11] постає як нагальне питання поглиблення подальшого наукового пошуку у цій царині, що виступатиме підґрунтям для утвердження екофільної стратегії постіндустріального розвитку України та його відповідного законодавчого забезпечення як умови адекватної викликам часу правозастосовної діяльності. Тому *метою* пропонуваної розвідки є спроба з'ясувати можливості ще недостатньо вивчених ресурсів того світоглядного коріння екоправового типу мислення, які б стали у нагоді для творців зазначеної стратегії. Власне, філософське осягнення цих можливостей шляхом зіставлення різних точок зору, які відбивають соціокультурну специфіку їх ментальності, на нашу думку, сприятиме методологічному зміцненню концепції екософії права, виявляючи її роль у розумінні права як чинника творення екосоціальної гармонії [12–14].

Аналіз проблеми. У категоріальному апараті екософії поняття гармонії взагалі посідає провідне місце. Вже за античної доби мудреці пов'язували його з полівимірними явищами природи і соціального життя. Так, в «Іліаді» Гомера воно визначало «порозуміння», «мир»... У той же час Гераклит звертав увагу на те, що гармонія пов'язана з боротьбою протилежностей. Арістотель дорівнював поняття гармонійності до стану довершеності (цит. за В. Шестаковим: [15, с. 111–112]).

Дійсно, ця категорія протягом усієї свідомої історії людства хвилювала думку його мудреців даремно. Інтуїтивно вони відчували її правотворчі можливості. Зараз, в епоху становлення постіндустріальної цивілізації, ця визначальнодавня й одвічно нова категорія набуває особливого значення, яке зумовлено її фундаментальними принципами. Останні, як на нас, доволі вдало охарактеризовані Е. Азроянцем: «Гармонію, як закон цілісної єдності, визначають... три головні моменти: розчин навіпіл єдності; недорівнюваність цілого сумі його складників (порушена симетрія); стійки пропорції структури і цілісності (золотий перетин)» [16, с. 68]. У цьому сенсі маємо припустити, що екосоціальна гармонія як категорія, що виводиться з універсального поняття гармонії, виявляє себе всезагальним принципом організації, творчості соціального життя та правопорядку.

У будь-якій соціокультурі у тій чи іншій, іноді доволі обмеженій мірі знаходимо лінію пошуку гармонійного єднання людини зі світом, соціуму – із природним довкіллям, тобто усталення універсального правопорядку. Грунтуючись на цій позиції, ми розуміємо екосоціальну гармонію як відношення взаємодоповнення, узгодженості, домірності різних підсистем, якостей, сторін цілісної соціоприродної сфери [17, с. 45]. На Сході з давніх-давен цей феномен вважався визначально одвічним, у той час як представники західної цивілізації вважали його недосяжним ідеалом.

Аналіз умов і обставин виникнення екософії права та її генези у межах класичного формату філософської культури дає підстави вважати, що світо-

глядно первісні, міфологічна та релігійна форми екоософської рефлексії права засвідчили про її атрибутивну невід'ємність від когнітивного простору філософських знань як спеціального засобу пізнавальної і творчої діяльності людини, спрямованої на вивчення і освоєння такої граничної засади людського буття, якою є екологічне його підгрунтя. Саме у цих форматах екоософсько-правової рефлексії була закріплена фундаментальна ментальна орієнтація людини щодо необхідності підтримання гармонійних взаємин зі своїм природним середовищем, досягнуте розуміння відповідальності людини як особистості та усього людського загалу за збереження природних умов свого життя.

У практиці соціального конструювання техногенної цивілізації така орієнтація виявилася незатребуваною. Утвердження пріоритету юридичного позитивізму у свідомості політичного і економічного менеджменту провідних європейських країн, а згодом і у США, створило ментальні передумови для обґрунтування їхніми теоретиками стратегії техногенного розвитку індустріальної цивілізації, постулати якої йшли всупереч як зі здоровим глуздом, так і з об'єктивними законами соціоприродного гомеостазу.

Дати адекватну відповідь на жакливі виклики технократичної політики і екокатастрофічної дійсності за допомогою екоправової рефлексії класичного типу виявилось неможливим. Тому виникла потреба «зняти» їх шляхом розроблення й впровадження в суспільній думці та практиці некласичного, тобто сучасного, формату екософії права, котрий синтезував краще з того, що дали йому на озброєння концепції раціоналізму і ірраціоналізму, які сформувалися в парадигмі інтерсуб'єктивізму.

Виходячи з розуміння досягнень сучасної екоософської думки, бачимо її співвідношення з екоософською рефлексією права як ставлення цілого до часткового, загального – до специфічного. У своїй фундаментальності екософія виходить з еніологічного знання про універсальні закономірності енергоінформаційного обміну у Природі, екстраполюючи їх у площину вивчення співвідношенням антропного і соціального як взаємодоповнюючих один одного початків соціоприродного гомеостазу. Але якщо сенс екософії полягає у з'ясуванні законів взаємодії людини та її соціуму з Природою через пізнання усіх граничних підстав буття людини з метою обґрунтування шляхів досягнення гармонії соціоприродного гомеостазу, то специфіка екоософської рефлексії права пов'язана із визначенням можливостей людини як творця і суб'єкта права, носія правосвідомості впливати на цей процес у правовий спосіб шляхом генерування екоправових ідей, моделювання змісту норм відповідного їм парадигмального характеру і конструювання на такого типу законодавчому фундаменті свого життя як біосоціальної, правової істоти, яка є єдиною природною істотою, обтяженою відповідальністю за збереження не тільки власного роду, а й усієї біосфери як власного природного середовища. Тому екоософська рефлексія права має цілком доцільну мету, що чітко визначає її світоглядно-методологічну відмінність у сфері як екоософського знання, так

і філософсько–правового: вона функціонально зорієнтована на збереження, підтримування та розвиток людського роду, його життя шляхом утвердження у соціумі імперативів екоправової культури. Це зумовлює необхідність створення адекватної цій меті системи правового виховання, яка б виступала надійною умовою формування екоправової свідомості творців постіндустріальної, екологічної державності, зокрема такої, що стосується нашої країни.

У розбудові постіндустріального суспільства без такого світоглядного, а саме наукового, типу екософії права не обійтися, бо він є його засадничим підмурком, виступаючи і умовою, і результатом уже усвідомленої і одухотвореної людиною (право)творчості життя. Тому всі види гармонії, що синтезує людина як провідний суб'єкт життєвого процесу, безумовно, мають безпосереднє відношення до тезаурусу екософії права як філософсько-правового вчення, що у діатропічний, власне науковий, спосіб рефлектує суб'єкт-об'єктні відносини між людиною як суб'єктом права та Природним світом з точки зору з'ясування проблем здійснення права людини на безпечне життя та її відповідальності щодо захисту прав Природи з метою визначення шляхів угармування їх взаємин та обґрунтування способів досягнення цілей екосоціального гомеостазу або екосоціальної гармонії [18, с. 65].

Її об'єктом виступає саме та частина правової реальності, яка охоплює площину, де перехреснюються юридичні статуси людини та її суспільства з оточуючим їх природним середовищем (біосферою), а предметом — когнітивне поле пошуку і обґрунтування шляхів гармонізації їхніх взаємин. Таким чином, сучасна екософія права — це філософія гармонізації стосунків правової людини та її соціуму з природним середовищем їх буття, що виходить з дослідження граничних підстав їх правового статусу діатропічним, науковим, методом екософії права [18, с. 65].

Сучасна екософія права спирається на діатропічну картину світу та відповідний спосіб його пізнання, в межах якого реальність буття характеризується флуктуаційним поєднанням чинників, що утворюють ряди тропів, або ознак сущого, котрі дозволяють бачити світ як багатовимірний, поліцентричний та мінливий феномен. Діатропіка в екософсько-правовій формі поєднує багато чого як із західної, так і східної соціокультурної традиції. Такий синтез дає підстави бачити її одним з виявів некласичного (посткласичного) типу філософствування. Ключовою ідеєю, принципом, що сприяє цьому, є цілісне осмислення єдності людини, суспільства та їх природного середовища буття, їх матеріальної і духовної площин, а також характеристика людини як правової біопсихосоціальної істоти, котра розвивається. При цьому екософсько-правова форма діатропіки не відкидає, не підмінює собою інші відомі картини світу і правової реальності та способів їхнього пізнання, а скоріше виявляється їхнім продовженням та доповненням. Тому в пропонуваній розвідці й виявляється співвідношення сучасної екософсько-правової форми діатропіки з екософськими елементами, притаманними її різним соціокультурним

модусам, найбільш впливовим типам світосприйняття і світорозуміння, зокрема, таким, як так звані: *дитячий, жіночий та чоловічий* типи екоософської рефлексії [19, с. 227–230; 20, с. 51, 59, 94, 121].

Перший із згадуваних типів світосприйняття характеризує таке екоспілкування, особливості якого виявляється формування людини як суб'єкта співтворчості з Природою, в якій людина виступає не проти неї і перетворює себе як особистість не за рахунок надмірного споживання її ресурсів, а керуючись її законами — створюючи себе, свій правопорядок, що розбудовується як унікальний аспект її природного життя [20, с. 65–66]. У цьому сенсі у репрезентантів дитячого типу світосприйняття «і у думках і на меті не було суперечностей з природою, не було цього — тим більше — і в практиці» [21, с. 157].

Другий, жіночий тип світосприйняття, на нашу думку, у вищій фазі свого історичного розвитку найбільш виразно репрезентовано буддизмом. І хоча загальний керуючий початок він зберігає за Природою, все ж на відміну від всепоглинення дитинства нею жіночий тип творчої особистості є дещо вільнішим у своєму прагненні до тих самих виявів природного універсуму. Це означає, що міра творчої активності, котра обумовлена цим творчим типом, суттєво зростає: людина цього типу активно добровільно віддає себе процесу співтворчості з Природою наступних поколінь живих істот. Така людина занурює себе у цей процес, її «Я» переходить в інші форми життя, зокрема й передусім самою нею породжені. У зв'язку із цим виникаючий між ними процес екоправового спілкування безпосередньо впливає на набуття соціумом таких репрезентантів надзвичайної екологічної усталеності.

У цьому сенсі підкреслимо, що, безумовно, «материнський» тип особистості є тотожним своєму творінню, живе його життям, а разом із тим утверджує себе у ньому і тим самим починає жити і творити подвійним, а далі й багатомірним творчим життям. За своєю сутністю таке своєрідне самозречення є відмовою носія такого типу ментальності від свого «єго» — раціо-самоствердження за рахунок іншого і у той же час утвердженням свого вищого творчого «Я» — через іншу, породжену ним живу істоту. Ось чому вважаємо, що цей тип ментальності разом із дитячим виявляється ваговою умовою для творення сучасної екоософії права як засобу зняття насильства, що репрезентоване сучасною системою соці(ст)альних відносин, включаючи й насильство техногенної цивілізації над біосферою [20, с. 119–120].

Починаючи з XVII ст., названі типи екоправової ментальності поступово витіснялися так званим чоловічим типом ментальності, який виявив себе як екофільно (наприклад, у конфуціанстві та єврогуманізмі), так і екофобно. Екофільно орієнтованими модусами її передусім були статистичний та системний типи світорозуміння. Відповідно до першого суспільство і Природа розуміються як баланс, що урівноважує різні чинники (природні, культурні, економічні, політико-правові, соціально-побутові, суспільні, корпоративні та

особистісно-індивідуальні); а в межах другого — Природа і соціум характеризуються головним чином як організовані системи, підсистеми, що складаються з елементів, здатних до динаміки, але забезпечують цілісність та життєздатність як підсистем, так і великих систем у цілому.

Екофобний початок чоловічого типу ментальності знаходимо у механіцизмі, в межах якого Природа та суспільство характеризуються як механізм, усі складники якого виконують чітко визначені для них функції. Але головною його методологічною вадою було те, що він закріплював відносно цілісності життя штучний перехід від розгляду її як живого зв'язку всіх її суб'єктів до науково-аналітичного дослідження умовно вирізнених з цілісності різних аспектів суб'єкт-об'єктних відносин [20, с. 134]. У такий спосіб практично непомітно, навіть для самого дослідника, відбулася сутнісна підміна самого сенсу (право) творчості: її природна екофільність була «знята» через екофобне надмірно-аналітичне розчленування гармонійно-живого у предметно-неживе.

Нині останній тип світорозуміння, що залишається основою стратегії розбудови техногенної цивілізації, треба остаточно здати у архів історії і перейти до розроблення та здійснення екофільної стратегії коеволюції, складником якої, безумовно, є не тільки теоретичні, а вже практичні надбання у розбудові правової і екологічної державності в країнах Скандинавії та законодавчі ініціативи Європейського Союзу [1, с. 500–518]. Саме вони узгоджуються з методологічною специфікою діатропіки, у тому числі її екоософсько-правової форми [18], яка дає змогу аналізувати максимально широкий спектр явищ, що причетні до феноменів Природи, суспільства та людини, їх життєвих сил та характеру буття адекватно реальним вимогам процесу соціоприродного гомеостазу.

На підставі такого її прийому, як зіставлення рядів, ми можемо виділити *архетипи*, тобто узагальнюючі образи об'єкта, що досліджується, котрі поєднують характеристики внутрішньої логіки, генези його розвитку та показники, що характеризують специфіку функціонування і розвитку у взаємодії з середовищем існування. Виходячи з цього, й екоософсько-правова форма діатропіки дозволяє по-новому підійти до розв'язання різних проблем філософії права та юридичної практики, включаючи розроблення і здійснення стратегії розбудови екоправової державності та екоправової культури суспільства. При цьому принципово важливо те, що діатропіка в її екоософсько-правовій формі вимагає адекватного бачення простору взаємодії правових статусів людини і природного середовища її буття, їхнього узгодження в межах конструювання адекватної вимогам часу моделі екосоціального правопорядку.

Висновок. Нетворчо сприйнятий, на жаль, певною частиною людства раціоналогічний критерій виміру і розуміння життя як об'єкта управління не дає можливості зрозуміти людство як систему екосоціального і екоправового саморегулювання. Заснована на такому підході логіка розбудови техногенної цивілізації виявляється засобом демонтажу життя та самоліквідації людства.

Натомість, розбудову екофільної цивілізації ми пов'язуємо з використанням екософії права як філософсько–правової рефлексії нового пост(мета)не-класичного типу, що виявляється через іманентну їй властивість вивести діалог (дискурс) між носіями різних типів соціокультур та праворозуміння за межі власне суб'єкт-суб'єктних стосунків на тлі визначення рівноцінної їх стороною усього соціоприродного їх контексту, тобто природного середовища, якому суб'єкти права, осмислюючи свою відповідальність, надають фундаментальні права. Фактично у цьому сенсі може відбутися парадигмальний поворот у здійсненні філософсько–правової рефлексії, яка набуває якості (над)інтерсуб'єктивності, виявляючи себе як кореляцію співвідношення прав Природи і людини в аспекті досягнення стану соціоприродного гомеостазу як свідомо керованого людиною та її соціумом процесу утвердження динамічної рівноваги усіх її елементів.

На наш погляд, інкорпорація екософії права, яка акумулює в собі все краще із світоглядного потенціалу всіх соціокультур, у інструментарій засобів розбудови постіндустріальної цивілізації підсилить можливості людства як сукупності протилежних, але взаємодоповнюючих соціокультурних типів творчих особистостей, виконати свою історичну місію шляхом включення усіх їх у процес позбавлення від світоглядних обмежень за рахунок творчого використання необхідних для цього якостей носіїв інших типів ментальності

ЛІТЕРАТУРА

1. Дайнен, Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції [Текст] / Д. Дайнен; пер. з англ. М. Марченко. – К. : «К.І.С.», 2006. – 696 с.
2. Лозо, В. И. Правовые основы экологической стратегии Европейского Союза (Концепция, программное обеспечение, систематизация и комментарий действующего законодательства ЕС) [Текст] : монографія / В. И. Лозо. – Х. : Право, 2008. – 368 с.
3. Хесле, В. Философия и экология [Текст] / В. Хесле. – Электронный ресурс : Режим доступа // <http://books.prometey.org/read/14/12667.html>
4. Йонас, Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для техногенної цивілізації [Текст] / Г. Йонас ; пер. з нім. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
5. Маєр-Абіх, К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільно світу [Текст] / К. М. Маєр-Абіх; пер. з нім. А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
6. Андрейцев, В. І. Право екологічної безпеки [Текст] : монографія / В. І. Андрейцев. – К. : Знання–Прес, 2002. – 332 с.
7. Феномен соціоприродних систем. Світоглядно–методологічні нариси [Текст] : монографія ; відп. ред. М. М. Кисельов. – К. : ПАРАПАН, 2009. – 284 с.
8. Гетьман, А. П. Проблеми реформування екологічного законодавства: до питання про створення Екологічного кодексу України [Текст] / А. П. Гетьман // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 3 (46). – С. 172–181.
9. Шульга, М. В. Правові проблеми екологічної безпеки при здійсненні земельної реформи [Текст] / М. В. Шульга // Держ. буд. та місцев. самовряд. – Х. : АПрН України, НДІ держ. буд. та місцев. самовряд., 2002. – Вип. 2. – С. 93–103.

10. Бредіхіна, В. Л. Конституційні засади права громадян на безпечне навколишнє природне середовище [Текст] : монографія / В. Л. Бредіхіна; за ред. М. В. Шульги. – Х. : Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2008. – 168 с.
11. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України 30.04.2002 р. – Електронний ресурс. – Режим доступу: // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1_nreg=h_0001_100-02
12. Шефель, С. В. Екософія права [Текст] / С. В. Шефель // *Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил.* – Х. : ХУПС, 2008. – Вип. 1 (30). – С. 18–24. – (Сер. : Соціальна філософія, психологія).
13. Бургарт, Т. І. Сутність та об'єктивна необхідність екософії права [Текст] / Т. І. Бургарт // *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого* : зб. наук. пр.; редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 1. – С. 72–81. – (Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
14. Захарова, В. О. Західна екоправова ментальна традиція [Текст] / В. О. Захарова // *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого* : зб. наук. пр.; редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 5. – С. 52–60. – (Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
15. Шестаков, В. П. Гармонія [Текст] / В. П. Шестаков // *Философский словарь* – 7 изд. перераб и доп. ; под ред. И. Т. Фролова. – М. : Республика, 2001. – 720 с.
16. Азроянц, Э. А. Архитектура человека [Текст] / Э. А. Азроянц // *Полигнозис.* – 1998. – № 1.
17. Шефель, С. В. Личность постиндустриальной эпохи как феномен социокультурного синтеза [Текст] : дис. ... д-ра филос. наук; спец. 09.00.11 – социальная философия / С. В. Шефель. – Ростов-н/Д : РГУ, 2002. – 386 с.
18. Шефель, С. В. Екософія права як форма діатропічної методології [Текст] / С. В. Шефель // *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого* : зб. наук. пр.; редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 6. – С. 63–70. – (Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
19. Шефель, С. В. Русская социология будущего [Текст] / С. В. Шефель, К. И. Шилин. – М. : РИЦ ИСПИ РАН, 2000. – 378 с. – (Первая энциклопедия третьего тысячелетия; т. 2).
20. Шефель, С. В. Личность постиндустриальной эпохи как феномен социокультурного синтеза (Социально-философское исследование) [Текст] : монографія / С. В. Шефель. – М. : Соц.-гуманит. знания, 2002. – 280 с.
21. Шилин, К. И. Экософия Северного сияния [Текст] : монографія / К. И. Шилин. – М. : Ин-т пробл. малочисл. народов Севера СО РАН, 1998. – 333 с.

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ИСТОКИ ЭКОСОФИИ ПРАВА

Шефель С. В.

Осмыслены мировоззренческие истоки экософии права, связанные с историческим функционированием разных социокультурных форм ментальной рефлексии субъектов права относительно отношений человека и его социума с природной средой.

Ключевые слова: мировоззрение, право, экософия, экоправовой дискурс.

IDEOLOGICAL SOURCES OF THE ECOSOPHY OF LAW

Shefel S. V.

In this article the ideological of sources of the ecosophy of law are comprehended, associated with historical functioning of different sociocultural forms of legal entities' mental reflection, relatively to the relationship of human and his society with natural environment.

Key words: ideology, law, ecosophy, ecolegal discourse.

УДК 1:316.3+340.12

Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, доцент

ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ «ВІРТУАЛЬНОГО НАТОВПУ»

Визначено сутнісні характеристики «віртуального натовпу» порівняно з ознаками «класичного натовпу». Досліджено особливості правосвідомості «віртуального натовпу». Проаналізовано вплив інформатизації та комп'ютеризації на розвиток правосвідомості «віртуального натовпу».

Ключові слова: правосвідомість, віртуальний, натовп, правосвідомість «віртуального натовпу».

Актуальність проблеми. У наш час форми буття натовпу та шляхи його формування набули значних змін, що безпосередньо вплинуло на особливості правосвідомості суб'єктів таких утворень. У процесі розвитку інформаційного суспільства можна спостерігати появу такого глобального, наднаціонального феномену, як «віртуальний натовп», який за своїми характеристиками (правосвідомості зокрема) відрізняється від класичних визначень натовпу. Зазначимо, що у науковій літературі активно досліджується сутність «віртуальної реальності», особливості її впливу на людину та суспільство, але практично відсутні наукові розвідки щодо ознак правосвідомості віртуальної спільноти, різновидом якої, на нашу думку, є «віртуальний натовп».

З огляду на наведене **метою** статті є обґрунтування такого поняття, як «віртуальний натовп», та аналіз особливостей правосвідомості цього утворення.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Аргументуючи використання такого поняття, як «віртуальний натовп», з нашої точки зору, слід звернутися до класичних визначень «натовпу». Так, на думку відомого дослідника психології мас С. Московічі, натовп є скупченням людей, які об'єдналися поза